

PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE AND THEIR USE

Nurimbetova Sarbinaz Keunimjaevna

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

el. pochta: sarbinaznurimbetova@gmail.com

orcid raqam: 0009-0001-7714-7583

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13377767>

ARTICLE INFO

Received: 21th August 2024

Accepted: 26th August 2024

Online: 27th August 2024

KEYWORDS

Phraseology, idiom, epic, vocabulary, semantics, meaning.

ABSTRACT

This article focused on the stylistic use of Karakalpak phraseology. In addition, it has been said that the phrases in the language act as idioms. Another advantage of the article is that the examples were taken from Karakalpak folklore and written literature.hey in particular can be a verb. Besides by one more key this clause from folklore.

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИК ИБОРАЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Нуримбетова Сарбиназ Кеунимжаевна

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13377767>

ARTICLE INFO

Received: 21th August 2024

Accepted: 26th August 2024

Online: 27th August 2024

KEYWORDS

Фразеология, равиш, достон, лексика, семантика, маъно.

ABSTRACT

Бу мақолада қорақалпоқ тилидаги фразеологизмларнинг стиллик қўлланилишига алоҳида тўхталиб ўтлди. Қолаверса, тилдаги фразаларнинг равиш сўз туркумлари вазифасида келиши ҳам айтилган. Мақоланинг яна бир авзаллиги шундаки, мисоллар қорақалпоқ халқ оғизаки ижоди ва ёзма адабиётдан олиб ўрганилди.

Кириш. Ҳозирги қорақалпоқ адабий тили ҳаётимизнинг иқтисодий, илмий-техникавий ва таълим соҳалари билан боғлиқ бўлган фонетик тузилиши, луғавий таркиби, грамматик тузилиши, терминологияси ва имлоси жиҳатидан энг ривожланган етил тиллардан биридир. Бироқ, қорақалпоқ билим тилида маълум бир тизимнинг келиб чиқишидан қатъи назар, тилнинг фонетикасига, лексик ва грамматик тарихига оид бир қанча муаммолар ечимини топган бўлиб, ечимини кутаётган муаммолар ҳам кўп. Қорақалпоқ тилидаги ана шундай муаммолардан бири фразеологик birlikларни йиғиш муаммосидир.

Тадқиқот методологияси. Туркий тиллар, айниқса, қорақалпоқ тили фразеологик материалларга бой. Фразеология асосий ўрганиш предмети бўлишига қарамай, қорақалпоқ тили билимининг энг кам ўрганилган қисми бўлиб, назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган кўплаб масалаларни ўрганишни тақозо этади. Бошқача

айтганда, лексик-семантик ва лексик-грамматик ўзгаришлар тилшуносликнинг махсус объекти эмас. Қорақалпоқ тилини билишда фразеологизмлар назарий ва амалий жиҳатдан муҳимроқдир.

Таҳлил ва натижалар. Фразеологизмлар бир-биридан ажратилмайдиган, икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топган турғун иборалардир. Улар тилнинг бир лексик бирлиги сифатида сақланади. Демак, дизбек фразеологик сўзининг лексик-семантик нуқтаи назардан ажралмаслиги, бирлиги, турғунлиги, шунингдек, уларнинг ягона лексик birlik сифатида қўлланиши сўзнинг ўзига хос ўзагига хизмат кўрсатиш оларди жаск сўзида қараш имконини беради. . Идиомани шакллантириш ҳақида гап кетганда, биз чап шаклларда ишлатиш учун феълнинг асл шаклини қидирамиз.

Қорақалпоқ тили фразеологик birlikларининг грамматик тузилишига назар ташласак, синтактик яхлитлик сақланиб қолганлиги ва бошқа эркин сўз ясамаларидан ажралганлигини кўрамиз. Лексик-грамматик нуқтаи назардан фразеологик birlikларнинг ажралмаслиги, бирлиги, турғунлиги, шунингдек, лексик birlik сифатида ишлатилиши уларни бир сўз туркумига мансуб деб ҳисоблаш имконини беради.

Сўзларнинг фразеологик тизими сўзга эквивалент бўлса ҳам, у семантик нуқтаи назардан тузилиши керак. Грамматикани солиштиришда, айниқса, Ф.Е. Буслаев, академик А.А. Шахматов, А. Потенбя, академик В.В. Рус тилининг фразеологиясини чуқур ўрганган Виноградов.

Фразеологизмлар алоҳида сўзга эквивалент бўлиб, номинатив атама ҳисобланмайди ва умумий фарқга эга. Ҳеч қандай сўз топиш қийин. Жума кунимиз қайси сўзларга хизмат қилгани Оларди Гапнинг иши аниқланади. Сабаби, фразеологик birlikлар ўз тузилишини қуриш заруриятига қарамасдан, биргина сўзнинг грамматик алоқасини ўзгартрмайди. Нутқ асарида нутқ атамаси туғилди. Гапнинг бир бўлаги бир сўз эканлиги аниқланади.

Фразеологизмлардаги грамматик ўзгаришлар қорақалпоқ тилининг аглутинатив хусусияти билан боғлиқ. Фразеологизмлар контекст мазмунига кўра икки турга бўлинади.

Қорақалпоқ тили фразеологиясининг ички тузилишини ҳисобга оладиган бўлсак, равиш фразеологизмнинг маълум даражада кўплигини кўрамиз. Равиш сўзининг ўзи маъносига кўра олти гуруҳга бўлинади: замон, танқид, миқдор – даража, жой, мақсад ва сабаб. Равиш фразеологизмлар ҳам шундай маъноларни ифодалайдилар.

Масалан: Ҳэ – пэ деймен дегенше, қарагөрим жол асайын. Көзди ашып жумғанша хэмме бала ананы қоршалай қалды. Ушбу мисолларда кўрганимиздек «ҳэ – пэ деймен дегенше, көзди ашып жумғанша» фраземалари тез маъноларини ифодалаб келган.

Равиштин қийматиға кўра биз уни турларга ажратамиз:

Вақт равиши. Равишнинг бу тури иш-ҳаракатнинг вақтин аниқлаб келади ва фразеологизмлар ҳам худди шундай маънони ифодалайди. Масалан: Бир заматта – жуда ҳам тез, озгина вақтта бажарилган иш. Еки ағалы – инили бир заматт, бир танап жерди аўдарып таслады.(У.П)

Бир майданда – Қисқа вақт ичида. эўмет күлип бағаман десе бир майданда екен. (К.С)

Бир өмир – жуда узоқ вақтни англатмоқ учун қоўлланилган фразеологизм. Бир өмир ҳўждан азабынан қўйналғаннан гөре ҳақўйқатлықты билдирген жақсы. (Т.Қ)

Көзиниң тирисинде – ҳаётда яшаётган пайтида, дунёдан коъз юмгунча деган мөноларни билдиради. Қартайған әкеси болса көзиниң тирисинде балаларының ўйли – жайлы болғанын көргиси келер еди. (К.С)

Көзин ашқалы – Узоқ вақтлардан буён, коъп замонлардан буён мөноларни билдирадиган фразеологизм. Бул еки жетим көзин ашқалы ҳеш бир жарыққа шықпады. (Ж.А)

Танқид равиши – Равишнинг бу тури иш-ҳаракатнинг танқидлик мөносини билдириб келади. Қандай ишланганлигини билдиради.

Масалан: Айғабағар еле телмирип тур... Усы түсимде жатып ойланып атыр екенмен: «Япырмай бала, қуяш та бўйтип, көзди ашып жумғанша зыңғытылған алмадай суўға батады екен – аў» деп, таңланып атырман. Көзди ашып жумғанша тез вақтта, жуда ҳам тез деган манони англатади.

Не жумысың бар. Он сары! – Бетиме қарамастан, танаўы тартылып, омыраўы қайқайып, таста жүрген тайдай өкшесин тақылдатып баратыр. Таста жүрген тайдай равиштан боўлган фразеологизм боўлыб, қаттиқ тавуш чиқариш мөносини билдиради.

Бирақ, мен қырық минутта келе алмай қалдым. Динадан бир шийшени алып, қонақ келип қалғанын айтып, жағдайластырып, жаңа кетейин деп атырғанымда Меңлибай аға тутып алды. Ҳәйле – пәйлеме қаратпай қолымнан сўйрелеклеўи менен ишкери дырылдатып кетти. Ҳәйле – пәйлеме қаратпай равиш фразеологизм боўлиб, тез, ҳаттоки, нафас олгунша деган мөноларни билдиради.

Қайда, онда өзиниң анасы тири екен. Сол байғус қызды қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай, туғырыда тарандырып кемалға келтиргени менен, өнер жағына араласпапты. Қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай равиш фразеологизм, коъз нуридай, сақлаш мөносини англатади.

Миқдор-даража равиш. Равишнинг бу тури иш-ҳаракатнинг миқдорини билдириб келади.

Жоқтың қасында – жуда оз миқдорда. Ислеген жумысларыңыз, дерлик, жоқтың қасында.

Ийнениң ушындай – жуда кишкина. Гўлайымның бизге ийнениң ушындай да қайыры тиймеди.

Мың сан еки – Жуда ҳам коъп. Курбанбайдың тойына мың сан еки адам келипти.

Сан мың – сони номөлун. Қыз узатыў тойына сан мың адам келипти.

Қорақалпоқ тилшунослигида фразеологизмларнинг услубийлигини ўрганиш ва йўлга қўйилганлигини таъкидлашнинг долзарблигини ўрганиш лозим. Қорақалпоқ ёзувчилари, шоирлари асарларидаги фразеологизмларни услубий асосларини қўлланиш хусусиятлари қўпгина илмий ишларда ўз аксини топган. Бу илмий ишларда фразеологизмларнинг услубий жиҳатлари, бадий иждокорларнинг фразеологик услубияти ва уларнинг фразеологизмлардан фойдаланиш маҳорати батафсил ёритилган деб бўлмайди.

Фразеологик сўз бирикмалари тилнинг ривожланиш жараёнида ривожланиб боради. Уларнинг пайдо бўлишида ўзига хос белгилар мавжуд. Фразеологизмлар бир

неча сўзларнинг маъноли мевасидир. Шунинг учун ҳам улар халқининг ўтмишдаги ва ҳозирги турғунлигига, тилнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлиб, камдан-кам ҳолда юқолиб кетади. Фразеологизмлар ўз мазмунига кўра турли халқларда турлича тарқалган.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, фразеологик сўзлар ўша халқнинг миллийлигидан бир тури, дини, касби, урф-одатлари да ифодаланади. Шундай қилиб, фразеологик сўз дбирикмалари оддий сўз бирикмаси шаклида, ўндан аста-секин ўзгариб, янги маънодаги тўғри сўз бирикмасига ўтади. Фразеологик сўз бирикмалари лексик-грамматик жиҳатдан ўзгартирилган бадий тасвирий сифатга эга бўлган лексик тасвирлаш воситалари ҳисобланади.

References:

1. Бердимуратов Е. Ҳозирги заман қарақалпақ тили. –Нөкис, 1968.
2. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеринде санлықлар. Вестник, ККФАНУзССР 1968 г, № 3.
3. Бозорбоев К. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол.фан. ном. ...дис. Автореф. – Тошкент, 2001. – 25 б.
4. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы.